

**Ταυτότητα, μετανάστευση και διαπολιτισμική εκπαίδευση στη σύγχρονη Ελλάδα**

**Identity, immigration and intercultural education in contemporary Greece**

**Βασίλειος Καλοφορίδης**, Βιβλιοθηκονόμος, MSc Διοίκηση Πολιτισμικών Μονάδων,  
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,  
vkaloforidis2004@yahoo.gr

**Vasilios Kaloforidis**, Librarian, MSc Cultural Organisations Management, Hellenic Open  
University,  
vkaloforidis2004@yahoo.gr

**Abstract:** Greece, a country with a long standing tradition of immigration is facing, especially during the second half of the 20<sup>th</sup> century, waves of new immigrants arriving to the country. The massive inflow of immigrants identified and shaped decisively the new Greek reality. Greece is now composed of groups with particular ethnic, religious and cultural characteristics. The purpose of this paper is to analyze the national identity of Greece, the immigration phenomenon and the intercultural education in the contemporary Greek landscape. Of particular importance to this paper are the documentation of changes in the Greek national identity, the analysis of the cultural integration of immigrants into the Greek society and the importance of the intercultural education as a decisive factor that contributes to the acceptance of pluralism and diversity that modern Greeks face.

**Περίληψη:** Η Ελλάδα, το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, από χώρα αποστολής μεταναστών μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η μαζική εισροή μεταναστών προσδιόρισε και μορφοποίησε καθοριστικά τη νέα ελληνική πραγματικότητα. Η Ελλάδα πλέον συγκροτείται από ομάδες με ιδιαίτερα εθνοτικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει την εθνική ταυτότητα της Ελλάδας, την μετανάστευση και την διαπολιτισμική εκπαίδευση στο σύγχρονο ελληνικό τοπίο. Εξετάζονται η πορεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η πολιτισμική ενσωμάτωση των μεταναστών και ο ρόλος της εκπαίδευσης ως πρότυπο αποδοχής και αναγνώρισης του πλουραλισμού και της ετερότητας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικό γίγνεσθαι.

**Λέξεις κλειδιά:** Ελληνική Εθνική Ταυτότητα, Μετανάστευση, Πολιτισμική ενσωμάτωση, Διαπολιτισμική εκπαίδευση

## Εισαγωγή

Στο σύγχρονο κόσμο γίνεται όλο και περισσότερο φανερό ότι οι οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές εξελίξεις έχουν επιπτώσεις που συχνά υπερβαίνουν τα σύνορα των κρατών. Οι μεταναστευτικές μετακινήσεις πληθυσμών σε παγκόσμιο επίπεδο προσδιορίζουν τη δημογραφική συγκρότηση των χωρών υποδοχής μεταναστών και συνιστούν ένα σημαντικό παράγοντα μορφοποίησης του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα των κοινωνιών τους. Η βασική πρόκληση που καλούνται σήμερα να αντιμετωπίσουν οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες συνίσταται στην οργάνωση των σχέσεων μεταξύ του γηγενούς πληθυσμού και των αλλοδαπών με τέτοιο τρόπο ώστε η συνένωση τους να μην προκαλέσει διαμάχες αλλά τη γόνιμη αλληλεπίδραση των πολιτισμών τους. Η σημερινή συντυχία χαρακτηρίζεται λοιπόν από την αναδιαπραγμάτευση των παραδοσιακών όρων, με βάση τους οποίους οι άνθρωποι μαθαίνουν να ενσωματώνουν τον εαυτό τους ως μέλη του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Έννοιες όπως αυτές του πολίτη, της εθνικότητας, της εθνικής ταυτότητας εντοπίζονται σε μια συνεχή διαδικασία επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου τους. Ο χώρος της εκπαίδευσης ως πρότυπο θεμελίωσης των υποκειμένων στις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής τους ενσωμάτωσης κατέχει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία προϋποθέσεων αποδοχής και αναγνώρισης του πλουραλισμού και της ετερότητας ως βασικών γνωρισμάτων του κοινωνικού γίνεσθαι. Το ελληνικό σχολείο ως ισχυρό πεδίο πολιτιστικής μεταβίβασης καλείται να οικοδομήσει την ελληνική ταυτότητα και συνείδηση και να λειτουργήσει ως μηχανισμός διευρυμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής. Η ευρεία εξάπλωση και υιοθέτηση των εννοιών της πολυπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικότητας στην εκπαίδευση ανέδειξαν την έννοια του πολιτισμού σε βασικό πεδίο αναπαράστασης και διερεύνησης της μετανάστευσης και των κοινωνικών της επακόλουθων. Η διαπολιτισμικότητα σήμερα νοείται ως δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα και η διαπολιτισμική εκπαίδευση αποτελεί την απάντηση στην πολυπολιτισμική μετάπλαση των σύγχρονων κοινωνιών και το μέσο δημιουργίας των κατάλληλων συνθηκών συμμετρικής αλληλεπίδρασης των πολιτισμών. Η διαπολιτισμικότητα αποδεχόμενη την ετερότητα ως υπαρκτή κατάσταση η οποία υφίσταται διαχρονικά συντελεί στη δημιουργία ενός εκπαιδευτικού σκηνικού το οποίο προσδιορίζεται από την αποδοχή και τον σεβασμό της ιδιαιτερότητας του άλλου τη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών επικοινωνίας και τη παροχή ίσων ευκαιριών πρόσβασης στη γνώση και την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή (Αβδελά, 1997α: 27-28 ; Γκόβαρης, 2001: 11, 110 ; Γιώτη, 2003: 95 ; Νικολάου, 2006: 78).

### 1. Η Ελληνική Εθνική Ταυτότητα

Η μακρά ιστορία του ελληνισμού από την προκλασική αρχαιότητα μέχρι σήμερα καθιστά το θέμα της έννοιας και αναπαράστασης της ελληνικής ταυτότητας ιδιαίτερα πολυδιάστατο και επίμαχο. Η ελληνική εθνική ταυτότητα είναι μια πολυσύνθετη και ταυτόχρονα μια εύπλαστη

και εξελικτική συλλογική ταυτότητα που χαρακτηρίζεται από τις βαθιές ιστορικές της ρίζες και την μεγάλη αφομοιωτική της δύναμη. Η συλλογική αυτή ταυτότητα έχει αποκτήσει μια διαχρονική συνέχεια δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα άλλοτε σε κάποιο και άλλοτε σε περισσότερα από τα επιμέρους συστατικά της στοιχεία: την κοινή καταγωγή, την κοινή γλώσσα, την κοινή θρησκεία και τον κοινό πολιτισμό. Η επίσημη ερμηνεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας σύμφωνα με την Αβδελά (1997β), θα μπορούσε να συνοψιστεί σε πέντε λέξεις: συνέχεια, διατήρηση, ομοιογένεια, αντίσταση, ανωτερότητα. Η ίδια (ό.π.) αναλύοντας τις έννοιες αυτές αναφέρει ότι ο ελληνικός εθνικός εαυτός ορίζεται ως ανώτερος μέσα από την άρρηκτη και αδιάλειπτη πορεία του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα ως σήμερα και μέσα από την αναμφισβήτητη και καταξιωμένη επίδραση του αρχαιοελληνικού στον δυτικό πολιτισμό. Σχηματίζεται έτσι ως μια υπερχρονική και αναλλοίωτη ύπαρξη και ως συλλογικό υποκείμενο ομοιογενές και αδιαφοροποίητο στο χρόνο το οποίο διατηρεί τη μορφή και τα εθνικά χαρακτηριστικά του αναλλοίωτα στο χρόνο. Παραμένει έτσι μια αδιαπέραστη πολιτισμική οντότητα η οποία δεν μεταβάλλεται και δεν επηρεάζεται παρά μόνο ανθίσταται προβάλλοντας αίγλη και κύρος. Το εθνικό συλλογικό αυτό υποκείμενο απεικονίζεται ανθρωπομορφικά με τον όρο «ελληνισμός», οριοθετείται από το αρχαιοελληνικό παρελθόν του και τη διαχρονική όσο και ζωντανή ορθοδοξία του και ανακηρύσσεται σε υπέρτατη αξία (Αβδελά, 1997β; Κοκοσολάκης, 2004β; Τσαούσης, 2004).

Η πορεία της ελληνικής ταυτότητας όπως σημειώνουν οι Σταμέλος και Καρανάτσης (2005) είναι πολυσχιδής και πολυκύμαντη: από την ελληνική αρχαιότητα στη Βυζαντινή πολυεθνική αυτοκρατορία και από εκεί στη δημιουργία ενός ελληνικού εθνικού σύγχρονου κράτους διαμέσου τεσσάρων αιώνων οθωμανικής κυριαρχίας. Ιστορικά οι απαρχές της μπορούν να τοποθετηθούν στην εποχή που δημιουργούνται τα ομηρικά έπη, γύρω στον 9ο π.Χ. αιώνα. Τα έπη αυτά απεικονίζουν μια ήδη διαμορφωμένη γενική διατοπική συλλογική ταυτότητα που καλύπτει το σύνολο σχεδόν του σημερινού ελλαδικού χώρου με κέντρο αναφοράς το «εμείς» και όχι τους «άλλους». Τα διαφοροποιητικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ελληνική ταυτότητα αποτελούν διακριτικά γνωρίσματα ομολογημένα ακόμη και από τους άλλους. Έτσι στους Πέρσες του Αισχύλου η ελληνική ταυτότητα προβάλλεται μέσα από τις αναφορές του Πέρση αγγελιοφόρου για το ποιοι και τι είναι οι Έλληνες. Ο Επιτάφιος του Περικλή ή ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη είναι ίσως δύο από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα αναφοράς σε αρετές και ιδιότητες που προβάλλονται ως αναγνωρισμένα και αδιαμφισβήτητα από τους άλλους διακριτικά στοιχεία του «εμείς». Οι συγγραφείς των προαναφερόμενων κειμένων ανήκουν βέβαια στο «εμείς». Την εποχή του Βυζαντίου η ένταξη των Ελλήνων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δεν πήρε την μορφή της ενσωμάτωσης στην ρωμαϊκή συλλογική ταυτότητα (η οποία δεν είχε τον χαρακτήρα «εθνικής» αλλά πολιτικής-αυτοκρατορικής ταυτότητας). Παρόλο που οι κάτοικοι του χαρακτηρίζονταν επίσημα ως Ρωμαίοι το ίδιο το Βυζάντιο, που ως πολιτική οντότητα δεν είχε ως κέντρο του την Ρώμη αλλά την Νέα Ρώμη (την Κωνσταντινούπολη) διαμόρφωσε την δική του ελληνότροπη συλλογική ταυτότητα με βάση την θρησκεία και την γλώσσα. Στην ταυτότητα αυτή η ελληνική εθνική συνείδηση μοιάζει να είναι απύσχα. Χαρακτηριστικό

παράδειγμα ο τρόπος με τον οποίο προσδιορίζει την ταυτότητα του ο πρώτος μετά την Άλωση Πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος: «Ἕλληνας ὄν τῆ φωνῆ, οὐκ ἀν ποτέ φαίην Ἕλληνας εἶναι». Εκεί δηλαδή πού ο αρχαῖος Ἕλληνας ἔλεγε «δεν εἶμαι οἱ ἄλλοι αὐτό πού ἐγώ εἶμαι» ο βυζαντινός ἀντιστρέφει τὴν ἔμφαση λέγοντας «δεν εἶμαι ἐγώ ἐκεῖνο πού οἱ ἄλλοι εἶναι». Ἡ ταυτότητα τῶν βυζαντινῶν δεν θεμελιώνεται τόσο στη βεβαίωση τοῦ «εμεῖς» ὅπως συνέβαινε στην Ἀρχαία Ελλάδα ἀλλά στην ἀρνήση τῶν ἄλλων και στην ταυτόχρονη ἐξάλειψη κάθε συνειδητοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα στον ἐλληνικό λαό και τὴν Ἀρχαία Ελλάδα. Τὴν περίοδο αὐτή ὡς Ἕλληνας χαρακτηρίζονταν ο εἰδωλολάτρης. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν Ρωμιοί, Γραικοί, Χριστιανοί ἀλλά ὄχι Ἕλληνες. Ἡ συγκρότηση αὐτῆς τῆς ἀποψῆς φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ὅτι στην Καινὴ Διαθήκη οἱ ὅροι «Ἕλληνας» και «Ἐθνικός» λαμβάνονται ουσιαστικά ὡς ταυτόσημοι και δηλωτικοί τῆς εἰδωλολατρίας, δεδομένου ὅτι ο κύριος ὄγκος τῶν μη Ἰουδαίων ἐθνικῶν πρὸς τοὺς ὁποίους κηρύσσουν οἱ Ἀπόστολοι τὴν εποχὴ ἐκείνη βρίσκεται στις ἐλληνικές περιοχές. Ἀνάμεσα στους λαούς που ἀπάρτισαν τὴ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία ο Ἕλληνισμός ἀποτέλεσε τὸ δυναμικότερο και τὸ πολυπληθέστερο στοιχείο τῆς ἀφομοιωτικῆς διαδικασίας τῶν διαφόρων λαῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο (Σβορώνος, 2004; Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005; Τσαούσης, 1983; Τσαούσης, 2004).

Τὴν περίοδο τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας οἱ πόλοι τοῦ Ἕλληνισμοῦ ἦταν, σχηματικά, δύο. Ἀπὸ τὴ μία τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης και ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀστική τάξη τῆς ἐλληνικῆς διασποράς. Τὸ Πατριαρχεῖο και γενικότερα ἡ ἐκκλησία διέθετε μιὰ ἀξιόλογη δύναμη που ἀπέρρεε ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα που τοῦ εἶχε ἐκχωρήσει ἡ Ὑψηλὴ Πύλη και τὰ ὁποία ἀντικατοπτρίζονταν στην θεοκρατικὴ ἀντίληψη σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ θρησκευτικοὶ ἡγέτες ἐνός λαοῦ ἦταν και οἱ φυσικοὶ κοσμικοὶ τοῦ κυβερνήτες. Ἐτσι τὸ Πατριαρχεῖο κατεῖχε τὸ ρόλο τῆς ἀντιπροσώπευσης ὅλων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν συμπεριλαμβανομένης και τῆς κοσμικῆς ἀντιπροσώπευσης τοὺς παραπέμποντας σε μιὰ ἀντιδυτικὴ και ἀθηνωτικὴ ἰδεολογία. Διατηρώντας μέσω τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας και τῆς θρησκείας τὴ συνείδηση τοῦ γένους μέσα στο ἀλλόφυλο τὸ Πατριαρχεῖο πρέσβευε ουσιαστικά τὴν παλινὸρθωση τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας. Ἀνέλαβε ὄχι μόνο τὴ θρησκευτικὴ και πνευματικὴ μέριμνα τοῦ λαοῦ ἀλλά και τὴν προάσπιση τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ καθώς και ἀπὸ τὶς δυτικές ρωμαιοκαθολικὲς και προτεσταντικὲς προσηλυτιστικὲς προσπάθειες εἰς βάρος τῶν ὀρθοδόξων. Στο ὀρθόδοξο χριστιανικὸ πλαίσιο οἱ ἀμυντικοὶ μηχανισμοὶ υπεράσπισης τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἐνισχύθηκαν καθιστώντας τὴν Ἐκκλησία ὡς τὸ μόνο ἐπιφανὴ πολιτικὸ και πολιτισμικὸ φορέα τοῦ ἔθνους. Τὸ ὄνειρο τῆς ἐθνικῆς ἀνὸρθωσης που γεννήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης λαμβάνει πλέον τὴ μορφή μιᾶς ἀνάστασης τῆς ἐξελληνισμένης Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας. Ἡ ἀστική τάξη ἡ ὁποία εἶχε διασκορπισθεῖ σε ὅλες τὶς σημαντικὲς πόλεις τῆς Δυτικῆς και Κεντρικῆς Ἐυρώπης ἐνστερνιζόμενη τὶς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης συνέβαλε στη γένεση τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ και στην ἐκπροσώπηση μιᾶς ἐνωτικῆς παράδοσης ἀλλά και στην συνειδητοποίηση ἐκ μέρους τῆς Δύσης τῆς σημασίας τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πνεύματος στη Δύση ἡ ὁποία ἐντάσσεται στα πλαίσια τῆς προσπάθειας διεξόδου τῆς ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ μεσαίωνα δημιουργεῖ ἕνα ψυχρὸ κλίμα μετὰ ἀυτῆς και τοῦ Πατριαρχείου. Ἡ περίοδος αὐτὴ

όσον αφορά την υπό διαμόρφωση εθνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται αφενός από το συνεκτικό δίδυμο της ελληνικής γλώσσας και της θρησκευτικής ένταξης στο ορθόδοξο δόγμα και αφετέρου από τα στοιχεία μιας παλιάς ταυτότητας που αναδυόταν από το παρελθόν. Τις τελευταίες δεκαετίες πριν από τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας η πολιτική ιδεολογία των υποταγμένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έτεινε να προσδιοριστεί με βάση δυο συλλογικές ταυτότητες: από τη μια την παραδοσιακή «ρωμαίικη» ταυτότητα του θρόνου της Κωνσταντινούπολης και από την άλλη την νεότευκτη «ελληνική» ταυτότητα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού που υπερασπίζονταν την κλασική αρχαιότητα και την ένδοξη αρχαιοελληνική καταγωγή (Κοκοσολάκης, 2004β; Κουμπουρλής, 2005; Σβορώνος, 2004; Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005).

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η σχέση της ελληνικής ταυτότητας με την Ευρώπη γίνεται άρρηκτη και άμεση. Παρά το γεγονός ότι η ελληνική συνείδηση και η συσπείρωση του γένους ήταν ισχυρή το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας δεν φαίνεται να είναι σαφές και αυτό διότι στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος συνέχιζαν να υπάρχουν οι συγκρουόμενες πολιτισμικές και ιδεολογικές τάσεις που προαναφέρθηκαν. Το πρόβλημα των Ελλήνων τον 19ο αιώνα ήταν η παραγωγική συνύφανση τη συμβολικής αξίας του κλασικού ελληνισμού, που τόσο εκτιμούσε η Ευρώπη, με την ανατολική βυζαντινή παράδοση, που τόσο περιφρονούσε. Η διχοτόμηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, που ενυπήρχε στην ελληνική ταυτότητα, προσδιόρισε και προσδιορίζει ακόμη και σήμερα τη σχέση της με την Ευρώπη. Με τη δολοφονία του Καποδίστρια το 1831 και την διοίκηση της Ελλάδας από τον Όθωνα οι διάφορες τάσεις που ήταν εγγενείς στην ελληνική ταυτότητα εντάθηκαν ακόμη περισσότερο και αυτό διότι η βαυαρική διοίκηση δεν είχε ή δεν μπορούσε να έχει την πολιτισμική ικανότητα να εκσυγχρονίσει την ελληνική κοινωνία. Η συντηρητική και ολιγαρχική πολιτική που ακολούθησε αποδείχθηκε ελλιπής σε σχέση με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και οδήγησε στην αναβίωση του λαϊκού θρησκευτικού και πολιτισμικού ήθους δημιουργώντας στην ελληνική κοινωνία ένα σύνδρομο ανωτερότητας/κατωτερότητας και μια αλληλοαναιρούμενη εικόνα του ελληνικού εθνικισμού που από τη μια οραματιζόταν τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας και από την άλλη αποσκοπούσε στην αναβίωση της Βυζαντινής δόξας και στην ανάκτηση παλαιών ελληνικών εδαφών με τελική επιδίωξη την ίδια την Κωνσταντινούπολη (Κοκοσολάκης, 2004β).

Το όραμα αυτό που είναι γνωστό ως «Μεγάλη Ιδέα» κυριάρχησε στην ελληνική πολιτική και πολιτισμική σκηνή για πάνω από 70 χρόνια και έλαβε άδοξο τέλος με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Το 1922 αποτελεί σταθμό για τη σύγχρονη Ελλάδα και την πολιτική και πολιτισμική της ταυτότητα γιατί σήμανε το οριστικό τέλος για τις όποιες αυταπάτες και προσδοκίες αναβίωσης του Βυζαντίου σε κάποια νέα μορφή. Η ήττα στη Μικρά Ασία προκάλεσε την ενδοσκόπηση του ελληνικού εθνικισμού και την ανάγκη μιας ουσιαστικής αξιολόγησης της σχέσης της ελληνικής ταυτότητας με την Ευρώπη. Μετά την καταστροφή του 1922 η Μεγάλη Ιδέα υποχωρεί και το ελληνικό κράτος εισέρχεται σε μια περίοδο εσωστρέφειας με σοβαρότατες πολιτικές αναταραχές, οι οποίες αποκρυσταλώνονται σε



τρεις δικτατορίες. Το κράτος απεκδύεται την ιδέα μιας μεγάλης Ελλάδας και υιοθετεί αναγκαστικά την επιτασσόμενη πραγματικότητα. Η αποδοχή αυτή σήμαινε ταυτοχρόνως και την επιλογή ένταξης της χώρας μας σε έναν από τους δύο πόλους που συναπάρτιζαν τη διεθνή σκηνή: Δύση και Ανατολή. Η εθνική ταυτότητα την περίοδο αυτή συνοψίζεται σε τρεις λέξεις, «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια». Ο αρχικός σκοπός υπάρξεως και ιδεολογικής συστάσεως του ελληνικού κράτους χάνει το απελευθερωτικό του νόημα και κατευθύνεται προς την εκκαθάριση της χώρας από τους «εσωτερικούς εχθρούς». Η στροφή αυτή δεν μειώνει την κεντροφόρο δύναμη γύρω από το εθνικό «εγώ» αλλά αντιθέτως την ενδυναμώνει και την υπερτονίζει. Το νέο κράτος σταθεροποιείται και διευρύνεται εδαφικά και διοικητικά, και διαμορφώνεται έτσι σε ένα τυπικό κράτος με όλα τα χαρακτηριστικά αυτού που αποκαλείται «εθνικό» (Κοκοσολάκης, 2004β; Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005).

Η δικτατορία του Μεταξά το 1936 με την ιδεολογία συγκρότησης του «Τρίτου Πολιτισμού», βασισμένη στη σύνθεση του κλασικού και του βυζαντινού στοιχείου, καθώς και η γερμανική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησαν οδήγησαν την Ελλάδα σε βαθύτερη πόλωση, στον διχασμό της ελληνικής κοινωνίας και σε ένα παράλογο και εσωστρεφή εθνικισμό. Η εθnikοφροσύνη πλέον προβάλλεται ως ύψιστη αρετή αναγκαία για κάθε Έλληνα. Αποκορύφωμα αυτής της μακράς εθνικιστικής περιόδου ήταν η δικτατορία των συνταγματαρχών με την κατάλυση κάθε δημοκρατικής και ελεύθερης σκέψης. Η «Ελλάς των Ελλήνων Χριστιανών» απομονώθηκε πλήρως από την Ευρώπη αφού η δεύτερη αποτελούσε σύμφωνα με το καθεστώς κηλίδωση τόσο των αξιών του ελληνισμού όσο και του χριστιανισμού. Με την πτώση της χούντας των συνταγματαρχών το 1974 και την επαναλειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ανοίγει μια νέα σελίδα για τη νεοελληνική ιστορία και τη μεταμόρφωση της σχέσης της ελληνικής ταυτότητας με την Ευρώπη. Την περίοδο αυτή η μακρά και αμφίροπη στάση της Ελλάδας προς την Ευρώπη αποσαφηνίζεται και φαίνεται να συνοψίζεται στη γνωστή φράση του Κωνσταντίνου Καραμανλή «Ανήκομεν εις την Δύσιν». Με την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Ένωση η σχέση της Ελλάδας με την Ευρώπη μετουσιώνεται σε μια ισότιμη εταιρική σχέση, και σε επίπεδο αναπαράστασης της ελληνικής ταυτότητας, τα παλαιά σύνδρομα κατωτερότητας/ανωτερότητας και τα παραλειπόμενα αυτών σε σχέση με την Ευρώπη αρχίζουν να εξασθενούν. Στο νέο κοινωνικό-οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο που διαμορφώνεται, η ιδιομορφία της ελληνικής ταυτότητας ενισχύεται και οι παλαιές διχοτομήσεις μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, Ανατολής και Δύσης, Ελλάδα και Ευρώπης υπερνικούνται. Η ελληνική ταυτότητα συμπορεύεται πλέον με τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ολοκλήρωσης. Η πορεία της Ελλάδας είναι άμεσα συνδεδεμένη και συμμετρική με την πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό δεν σημαίνει την εξασθένηση της ελληνικής ταυτότητας αλλά αντίθετα την ενδυνάμωση και την ισχυροποίηση της μέσα στο ευρωπαϊκό σκηνικό όπου το κοινό οικοδομείται πάνω στο διαφορετικό δεδομένου ότι το ευρωπαϊκό εγχείρημα πράγματι οικοδομείται πάνω στην πολιτισμική διαφορετικότητα των λαών της Ευρώπης και την αμοιβαία αποδοχή τους σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή οικογένεια (Κοκοσολάκης, 2004β; Κοκοσολάκης, 2004α; Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005).

## 2. Μετανάστευση και πολιτισμική ενσωμάτωση στην Ελλάδα

Σύμφωνα με τον Τσαούση (2006), η μετανάστευση είναι η μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου ή κοινωνικού συνόλου. Ως ένα λειτουργικό σύστημα ανακατανομής του πληθυσμού από χώρες και περιοχές λιγότερο ανεπτυγμένες και οι οποίες κυριαρχούνται από καταδυναστευτικά καθεστώτα προς χώρες με οικονομική και κοινωνική ευμάρεια και δημοκρατική σταθερότητα αποτελεί μια διεργασία που η απαρχή της τοποθετείται βαθιά μέσα στο χρόνο. Το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτελεί συνάρτηση μιας σειράς παραγόντων οι οποίοι συνδέονται με τη γενικότερη οικονομική κατάσταση και τις διεθνείς γεωπολιτικές συνθήκες κατά την οποία λαμβάνει χώρα. Διάφορες αιτίες, όπως η έλλειψη χώρου και ο υπερπληθυσμός, η κοινωνική ανισότητα, η φτώχεια και οι πόλεμοι ώθησαν και συνεχίζουν να ωθούν τον άνθρωπο στην απόφαση του να μετακινηθεί. Το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι ένα πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζεται από πολλές ανόμοιες διαδικασίες και καταστάσεις και αφορά διαφορετικές κατηγορίες ανθρώπων και εθνοτήτων και προσδιορίζεται από ένα πλήθος κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραγόντων (Τσαούσης, 2006: 238 ; Κασσιμάτη, 2003α: 23 ; Παλαιολόγου & Ευαγγέλου, 2003: 24).

Η Ευρώπη γνώρισε τη μετανάστευση είτε στέλνοντας τους κατοίκους της στις Ηνωμένες Πολιτείες είτε δεχόμενη μετανάστες από άλλες χώρες. Εξετάζοντας την μεταπολεμική ιστορία της μετανάστευσης στην Ευρώπη διακρίνουμε τέσσερις περιόδους: α. Η πρώτη (1945-1960) είναι η περίοδος της ανοικοδόμησης των χωρών μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και η περίοδος του αποαποικισμού κατά την οποία η βασική αιτία της μετανάστευσης ήταν η μετακίνηση πληθυσμών εξαιτίας του τέλους του πολέμου και η επιστροφή των αποίκων και του εργατικού δυναμικού από τις αποικίες. β. Η δεύτερη περίοδος (1955-1973) χαρακτηρίζεται από τη μετακίνηση εργατικού δυναμικού από το λεγόμενο Νότο προς την Ηπειρωτική Ευρώπη και γενικότερα προς τις βόρειες χώρες. γ. Στη τρίτη περίοδο (1974-1988) η μετανάστευση περιορίζεται επειδή οι χώρες υποδοχής μεταναστών δε ζητούν πλέον νέο εργατικό δυναμικό. δ. Η τέταρτη περίοδος μετά το 1988 χαρακτηρίζεται από τη μετακίνηση πληθυσμών από την Ανατολική προς τη Δυτική Ευρώπη (Χλέτσος, 2003: 20-23).

Στην Ελλάδα η μετανάστευση αποτελεί ένα φαινόμενο συνυφασμένο με την ιστορία του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Οικονομικοί και άλλοι λόγοι ανάγκασαν τους Αρχαίους Έλληνες να ιδρύσουν αποικίες μακριά από την πατρίδα τους, και να μεταφέρουν τα δικά τους πολιτιστικά στοιχεία επηρεάζοντας σημαντικά τους γειτονικούς λαούς. Στα νεότερα χρόνια ανάλογοι παράγοντες συντέλεσαν στη νεοελληνική διασπορά κατά την οποία δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες στο εξωτερικό οι οποίες όμως εξαιτίας του μειωμένου ανθρώπινου δυναμικού τους και του περιορισμένου κοινωνικού τους ρόλου δεν είχαν την ενεργητικότητα των αρχαίων αποικιών και έτσι σταδιακά ενσωματώθηκαν από τις ισχυρότερες νέες πατρίδες. Η Ελλάδα διαθέτει πληθώρα παραδειγμάτων προσφυγικών ροών από και προς την επικράτειά της. Σε όλη τη μακραίωνη ελληνική ιστορία, η προσφυγική και η

μεταναστευτική κίνηση αποτελούν σημαντική μεταβλητή της κοινωνικοοικονομικής της ανάπτυξης. Ειδικότερα κατά τον 20ό αιώνα εισέρχονται μεγάλα προσφυγικά ρεύματα προς την ελληνική επικράτεια, με πιο σημαντικό το μαζικό προσφυγικό ρεύμα του 1.220.000 ατόμων από τη Μικρά Ασία, τη Θράκη, τον Πόντο και τις βαλκανικές χώρες. Η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών στο πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα προς τις υπερπόντιες χώρες και στη μεταπολεμική περίοδο προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η ελληνική κοινωνία για πρώτη φορά κλήθηκε να αντιμετωπίσει μεγάλες εισροές μεταναστών από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και σε μικρότερα μεγέθη από χώρες της Αφρικής και της Ασίας. Χιλιάδες οικονομικοί μετανάστες εγκαθίστανται στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και διασκορπίζονται στον ευρύτερο ελληνικό υπαίθριο χώρο διασαλεύοντας πρότερα κοινωνικά στερεότυπα της ελληνικής ομοιογένειας. Η μαζική είσοδος των μεταναστών στην Ελλάδα εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα των γεωπολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών τόσο του ευρωπαϊκού χώρου όσο και του διεθνούς που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση, την κατάρρευση των καθεστώτων της κεντροανατολικής Ευρώπης το 1989 και φυσικά από τις διαδοχικές διευρύνσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία 20 χρόνια. Οι εξελίξεις αυτές διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό τις μεταναστευτικές εισροές προς την Ελλάδα από τις χώρες της Βαλκανικής και από την κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Συγχρόνως οι διαδικασίες κοινωνικής και οικονομικής παγκοσμιοποίησης σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών, ενίσχυσαν την αύξηση μεταναστευτικών ροών από μακρινές χώρες της Ασίας και της Αφρικής προς την Ελλάδα (Γεωργογιάννης, 1999: 19-20 ; Κασιμάτη, 2009: 7-8 ; Κασίμης, Ζακοπούλου, Παπαδόπουλος, 2003: 10 ; Κόντης, κ.ά., 2005: 37 ; Πέτρου, 2008: 42 ; Τριανταφυλλίδου, 2010: 47).

Η μετανάστευση συνάπτεται πολύ συχνά με τον ρατσισμό. Παρ' ότι οι διαεθνικές διαμεταναστευτικές ροές εικονικά ανατρέπουν τα εδαφικά σύνορα και ωθούν προς εναλλακτικές θεωρήσεις του ανήκειν στα εθνικά κράτη όπως είναι για παράδειγμα η διεύρυνση των διαδικασιών χορήγησης υπηκοότητας, τα τελευταία εξακολουθούν να διαιωνίζουν την αρχηγία του εθνικού κράτους και να τη διατηρούν αναλλοίωτη. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσονται πολλαπλοί λόγοι για τα πολιτικά δικαιώματα, την υπηκοότητα, τις εθνικές ταυτότητες και την πολιτισμική διαφορά. Συνέπεια της σύνδεσης του κράτους με την εδαφική επικράτεια και την εθνική ταυτότητα αποτελεί η ανάπτυξη ενός ρατσιστικού λόγου και αντίστοιχων πρακτικών που αποδοκιμάζουν τον «άλλο», προσλαμβάνοντας και συνθέτοντάς τον ως κατώτερο σε σχέση με τον «εαυτό». Όσο τα μεταναστευτικά ρεύματα διογκώνονται τόσο περισσότερο παρουσιάζει έξαρση ο ρατσισμός (Κασιμάτη, 2004: 169-170 ; Παπαγεωργίου, 2011: 42-43).

Η οροθέτηση της έννοιας του ρατσισμού επιδέχεται πολλές οπτικές. Ιστορικά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα στο επίκεντρο του εννοιολογικού προσδιορισμού του ρατσισμού τοποθετείται η φυλή που για άλλους εκφράζει «βιολογική πραγματικότητα», δηλαδή ανισότητες βιολογικού χαρακτήρα,



και για άλλους «κοινωνικές φαντασιώσεις» δηλαδή είναι ένα άθροισμα ετερογενών γνωρισμάτων μορφοφυσιολογικών, συμβολικών, πνευματικών και φανταστικών, που στοιχειοθετούν το ιδεολογικό υπόστρωμα στο οποίο βρίσκουν την αιτιολόγηση τους οι φυλετικές διακρίσεις. Στον 20<sup>ο</sup> αιώνα δεσπόζει ο νεορατσισμός που εκφράζει ανισότητες πολιτισμικού περιεχομένου. Η θεώρηση του νεορατσισμού συνίσταται στην αντίληψη ότι οι μετανάστες μεταφέροντας στη χώρα υποδοχής τα δικά τους πολιτισμικά πρότυπα και το δικό τους αξιακό σύστημα, (στοιχεία που έχουν βαθιές ιστορικές ρίζες), καθίστανται αυτόματα για τον λόγο αυτό, όχι μόνο διαφορετικοί αλλά και υποδεέστεροι. Ο «πολιτισμικός» ρατσισμός αντικαθιστά τον παλιότερο «φυλετικό» ρατσισμό καθώς η έννοια της «φυλής» υποχωρεί και ο ρατσισμός στηρίζεται πλέον στον ισχυρισμό της αναφομοίωσης ή ανυπέμβλητης διαφοράς. Σύμφωνα με τον ρατσιστικό λόγο αν η κοινωνία της χώρας υποδοχής επιθυμεί να κρατήσει την κοινωνική συνοχή της πρέπει να περιορίσει τους μετανάστες από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες, να τους περιθωριοποιήσει και να τους αποκλείσει κοινωνικά (Κασιμάτη, 2004: 169-170 ; Παπαγεωργίου, 2011: 42-43).

Στον αντίποδα αυτής της εθνικιστικής και μονολιθικής προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου βρίσκεται η θέση της ενσωμάτωσης των μεταναστών ως απαραίτητου στοιχείου της ειρηνικής συνύπαρξης τους με τον γηγενή πληθυσμό της κοινωνίας υποδοχής τους. Παρεμφερείς όροι όπως ένταξη και αφομοίωση έχουν χρησιμοποιηθεί προκειμένου να αποδοθεί η σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στους μετανάστες και στο νέο περιβάλλον της εγκατάστασης. Ο όρος «ενσωμάτωση» προέρχεται από την κοινωνιολογική παράδοση, τοποθετείται στο επίκεντρο της σύστασης των κοινωνιών αλλά και της σχέσης των μελών τους με αυτές και αποτελεί μια θεμελιώδη διαδικασία κοινωνικής οργάνωσης και συμμετοχής. Η ενσωμάτωση δεν αποτελεί μόνο μια απλή διαδικασία μέσω της οποίας ο μετανάστης καθίσταται μέλος της κοινωνίας υποδοχής του αλλά μια δυναμική πορεία προς μια επιθυμητή κατάσταση η οποία χαρακτηρίζεται από μια απουσία διακρίσεων μεταξύ συγκρίσιμων ομάδων ημεδαπών και αλλοδαπών στη χώρα υποδοχής. Η ενσωμάτωση διακρίνεται σε: α. σε οικονομική, η οποία αναφέρεται στην πρόσβαση των μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην οικονομική αυτάρκεια τους, β. κοινωνική, δηλαδή στην πρόσβαση σε δημόσιες υπηρεσίες και δημόσια αγαθά όπως η εκπαίδευση, γ. πολιτική, κατά την οποία ο μετανάστης καθίσταται ενεργό μέλος της πολιτείας αποκτώντας την ιδιότητα του πολίτη και αντίστοιχα πολιτικά δικαιώματα και δ. πολιτισμική, η οποία εδράζεται στην αμοιβαία ανοχή και τον αλληλοσεβασμό των διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων και αξιών. Ο όρος «ένταξη» χρησιμοποιείται εναλλακτικά με τον όρο «ενσωμάτωση» καθώς αναφέρεται αντικειμενικά στη διαδικασία κατά την οποία ο μετανάστης γίνεται μέρος της κοινωνίας υποδοχής. Ωστόσο ο όρος είναι διαφορετικός και δεν ταυτίζεται με την ενσωμάτωση αφού παραπέμπει στη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου η οποία ξεκινά από τη μηδενική στιγμή της γέννησης του. Η πολιτιστική αφομοίωση αποτελεί μια διαδικασία αλληλοδιείσδυσης και συγχώνευσης κατά την οποία οι διάφορες ομάδες αποκτούν τις μνήμες και τις στάσεις άλλων ομάδων και βιώνουν την ιστορία τους ενσωματώνομενες με αυτές σε μια κοινή πολιτιστική ζωή. Η διαδικασία αυτή δεν υποστηρίζει την προοπτική της

διαπολιτισμικότητας καθώς συντείνει στην σταδιακή κατάργηση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων των μεταναστών (Γαβρόγλου, 2003: 87 ; Κόντης, 2001: 190 ; Μουσούρου, 1991: 133 ; Παπαδοπούλου, 2011: 19, 26-27 ; Παπαγεωργίου, 2011: 39).

Στην περίπτωση της Ελλάδας η συλλογική στάση της ελληνικής κοινωνίας επικεντρώνεται στη διαφύλαξη των συνόρων της χώρας από οποιαδήποτε πρόσμειξη, ανάμειξη και εισβολή. Η ξενοφοβία και ο ρατσισμός στη σύγχρονη Ελλάδα συμβαδίζουν με έναν κυρίαρχο εθνοκεντρικό λόγο που υποστασιοποιεί το «εμείς» και τον εθνικό εαυτό στη βάση διαφόρων εθνοπολιτισμικών στερεοτύπων στιγματισμού της ετερότητας. Σύμφωνα με την Παπαγεωργίου (2011) η στάση των Ελλήνων όπως προκύπτει από εμπειρικές έρευνες και δημοσκοπήσεις απέναντι στους μετανάστες είναι αρνητική. Η Ελλάδα δεν χαρακτηριζόταν, τουλάχιστον στο παρελθόν, ως η χώρα που αντιμετώπιζε αρνητικά τους ξένους. Βέβαια, στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής της διαδρομής, ήταν χώρα αποστολής και όχι υποδοχής μεταναστών. Σήμερα που έγινε αποδέκτης μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων η εικόνα φαίνεται να αλλάζει. Στην ελληνική κοινωνία έχουν δημιουργηθεί αρνητικά στερεότυπα για τους μετανάστες τόσο σε γενικό πλαίσιο όσο και ειδικά για μετανάστες από συγκεκριμένες χώρες. Οι Αλβανοί για παράδειγμα στο πλαίσιο του ρατσιστικού λόγου στην Ελλάδα, χαρακτηρίζονται ως εγκληματίες και επικίνδυνοι και ως πολιτισμικά κατώτεροι. Η «Αλβανοφοβία» αναφέρεται ακριβώς στην καλλιέργεια ενός αρνητικού και ξενοφοβικού κλίματος προς τους Αλβανούς μετανάστες οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα σε μια περίοδο κρίσης και αναδιαπραγματεύσης της ελληνικής ταυτότητας. Στη συγκεκριμένη κατηγορία μεταναστών το ζήτημα του ρατσισμού καθίσταται ιδιαίτερα σύνθετο, λόγω της ύπαρξης των εθνοτικά Ελλήνων, Βορειοηπειρωτών μεταναστών. Οι Έλληνες φοβούνται ότι οι ξένοι αργά ή γρήγορα θα γίνουν επικίνδυνοι για τον πολιτισμό μας, την ταυτότητα και τη θρησκεία μας. Το ελληνικό κράτος αποτελεί τον επίσημο, θεσμικό παράγοντα, που, μέσω των ειδικών μεταναστευτικών πολιτικών του, διαμορφώνει τους πολιτικούς όρους της ενσωμάτωσης και τα επίπεδα του ανήκειν εντός της εδαφικής του επικράτειας. Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική, βασίζεται στις κατηγοριοποιήσεις των μεταναστών, με βάση τις ιδεολογικές αρχές του ισχύοντος δικαίου ιθαγένειας, των παρόντων συμφερόντων και επιδιώξεων του κράτους, και των ιστορικά διαμορφωμένων αντιλήψεων για την ετερότητα (Κασιμάτη, 2003β: 179-180 ; Παπαγεωργίου, 2011: 44-45, 382 ; Τσιμπιρίδου, 2004: 157).

Σήμερα η ελληνική κοινωνία καλείται να διαχειριστεί ζητήματα αποκλεισμού του άλλου και του διαφορετικού που βασίζονται κυρίως στο ιδίωμα του ελληνικού εθνοκεντρισμού, στη σχέση του με τα μεγάλα εθνικά αφηγήματα και στις σχέσεις καθημερινότητας. Παρά τις όποιες φοβίες και διστακτικότητες ενυπάρχουν στον ελληνικό χώρο απέναντι στους «άλλους» η Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες οι οποίες διακατέχονται από μια παράδοση ρατσισμού και ιδεολογιών εχθρότητας και αποκλεισμού απέναντι στους ξένους, διαθέτει ακόμη αρκετή ανοχή απέναντι σε τέτοιες συμπεριφορές. Η ελληνική κοινωνία κατέχει εστίες αντίστασης απέναντι στον ρατσιστικό λόγο και συχνά προβάλλεται η άλλη αλήθεια από εκείνους που πιστεύουν ότι στην σημερινή εποχή της οικονομικής και πολιτισμικής κρίσης η συνύπαρξη

των λαών αποτελεί την μόνη οδό για τη συγκρότηση μιας κοινωνίας με κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη (Κασιμάτη, 2003β: 189-190 ; Παπαγεωργίου, 2011: 44 ; Τσιμπιρίδου, 2004: 157).

### **3. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα**

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση προέρχεται από τα κινήματα διαμαρτυρίας και αμφισβήτησης της δεκαετίας του 1960 και στοχεύει στην καταπολέμηση των διακρίσεων στην εκπαίδευση. Η διαφορά της με την πολυπολιτισμική εντοπίζεται στο ότι η τελευταία αναφέρεται απλώς στην πλουραλιστική πραγματικότητα και στη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικές κουλτούρες ενώ η διαπολιτισμική συνιστά μια ενεργή διάδραση μεταξύ ανθρώπων που κάποτε αντιμετώπιζαν εμπόδια στη μεταξύ τους επικοινωνία. Έτσι σκοπός της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι η καλλιέργεια της αλληλεπίδρασης και της αμοιβαίας κατανόησης καθώς και η ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία μεταξύ ατόμων διαφορετικής εθνικής, πολιτισμικής, γλωσσικής και θρησκευτικής προέλευσης. Με τον όρο διαπολιτισμική εκπαίδευση σηματοδοτείται η διδασκαλία για τους άλλους πολιτισμούς και η ανάπτυξη του αισθήματος του σεβασμού γι' αυτούς στα παιδιά των γηγενών. Οι εμπνευστές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης διακηρύσσουν ότι με αυτήν γεφυρώνεται το πολιτισμικό χάσμα που διαχωρίζει τη μειονοτική από την κυρίαρχη ομάδα και κατά συνέπεια αναβαθμίζεται η αυτοεκτίμηση των παιδιών των μεταναστών και των μειονοτήτων με αποτέλεσμα την εκπαιδευτική τους ενσωμάτωση. Όπως αναφέρεται στον Γεωργογιάννη (2008) η διαπολιτισμική εκπαίδευση συγκροτείται από εκπαιδευτικά προγράμματα που στοχεύουν στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, στην κατάργηση των διακρίσεων, στην ισονομία, στην αλληλοκατανόηση, στην αλληλοαποδοχή και στην αλληλεγγύη και απευθύνεται τόσο στους πολιτισμικά διαφορετικούς πληθυσμούς όσο και στον εθνικό πληθυσμό της χώρας υποδοχής. Συνεπώς η διαπολιτισμική εκπαίδευση δεν απευθύνεται μόνο στους μειονοτικούς και μετακινούμενους πληθυσμούς, αλλά στο σύνολο του πληθυσμού κάθε χώρας. Σύμφωνα με τον ίδιο (ό.π.) ενώ η διαπολιτισμική επικοινωνία υποδηλώνει απλά μια διάθεση ή/και αιτιώδης υποχρέωση για επικοινωνία με άλλους πολιτισμούς, η διαπολιτισμική εκπαίδευση συμβάλλει άμεσα στην επίλυση των προβλημάτων που δημιουργούνται από την επαφή διαφορετικών πολιτισμικά ατόμων ή ομάδων στη χώρα υποδοχής μετακινούμενων πληθυσμών. Η εκπαιδευτική πράξη αποκτά διαπολιτισμικές διαστάσεις μέσα από τις κοινωνικό-ιστορικές συνθήκες της εξέλιξης των κοινωνιών σε χώρους συνάντησης πολλών και διαφορετικών πολιτισμών. Έτσι ο διαπολιτισμικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης επικεντρώνεται στους εξής άξονες οι οποίοι αποτελούν συγχρόνως και τους στόχους της: α. στη διαμόρφωση θετικών αντιλήψεων για τις διαφορές μεταξύ των πολιτισμών, β. στην αλληλεγγύη, γ. στο σεβασμό ως ισότιμων των άλλων πολιτισμών, δ. στην αγωγή στην ειρήνη. Οι τέσσερις αυτοί άξονες θεωρούνται ότι πρέπει να αποτελούν τις βάσεις της επικοινωνίας και των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και με το φυσικό και κοινωνικό τους περιβάλλον. Το ζητούμενο στην διαπολιτισμική εκπαίδευση όπως και σε μια διαπολιτισμική κοινωνία είναι η διασφάλιση μιας

διαπολιτισμικής πορείας ως μια διαδικασία οικοδόμησης σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ όλων των πολιτών (Ζάχος & Χατζής, 2005: 103-104 ; Γεωργογιάννης, 2008: 37-38 ; Κανακίδου & Παπαγιάννη, 2009: 45 ; Νικολάου, 2006: 79).

Στο νέο διαπολιτισμικό σκηνικό η ελληνική κοινωνία καλείται να υιοθετήσει νέες προσεγγίσεις, ικανές να ανταποκριθούν στις ανάγκες και τις απαιτήσεις των μεταναστών και των μειονοτικών ομάδων που διαμορφώνουν συνθήκες πολυπολιτισμικότητας στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στη πορεία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η πρώτη περίοδος αναφέρεται στη παλιννόστηση μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 και χαρακτηρίζεται από την ολοκληρωτική και προκλητική αποσιώπηση των σχολικών προβλημάτων των παλιννοστούντων μαθητών. Η ένταξη τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αντιμετωπίζεται ως υπόθεση των ίδιων των παλιννοστούντων παιδιών και των οικογενειών τους και όχι ως πρόβλημα της ελληνικής εκπαίδευσης. Η δεύτερη περίοδος συμπίπτει χρονικά με την δεκαετία του 1980 κατά την οποία άρχισαν να εφαρμόζονται τα πρώτα προγράμματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ως συνέπεια της αναγνώρισης των προβλημάτων που προέκυπταν λόγω της ανεπαρκούς γνώσης της γλώσσας των παιδιών των παλιννοστούντων Ελλήνων αλλά και της εισόδου μεγάλου αριθμού Ποντίων. Τα προγράμματα αυτά στόχευαν στην εντατική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε τάξεις υποδοχής για την καταπολέμηση του γλωσσικού ελλείμματος και στη γρήγορη ενσωμάτωση των παιδιών στο ελληνικό σχολείο και την ελληνική κοινωνία. Χαρακτηριστικό της εκπαιδευτικής πολιτικής αυτή την περίοδο είναι η υποτίμηση των σχολικών προβλημάτων των παλιννοστούντων παιδιών στο επίπεδο της γλωσσικής έκφρασης και η υιοθέτηση μέτρων που εντάσσονται στη λογική της διάκρισης. Η έγκαιρη συνειδητοποίηση του προβλήματος με την υιοθέτηση του θεσμού των φροντιστηριακών τμημάτων το 1982 επέτρεψε την παροχή ενισχυτικής διδασκαλίας σ' όλους τους παλιννοστούντες μαθητές και παρείχε τη δυνατότητα για μια από κοινού με τα ντόπια παιδιά αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργούσε η ύπαρξη στο σχολείο μαθητών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο στο σχολείο. Παράλληλα αναγνωρίστηκε η ανάγκη ανάπτυξης ειδικού επιμορφωτικού υλικού και η διοργάνωση ειδικών σεμιναρίων για την επιμόρφωση και ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τα προβλήματα μιας διαπολιτισμικής τάξης. Στην τρίτη περίοδο - η οποία αποτελεί ουσιαστικά την απαρχή της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα - (δεκαετία του 1990), ψηφίζεται ο νόμος 2413/96 «Η ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις», με κύριο στόχο την οργάνωση και λειτουργία σχολικών μονάδων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για την παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες και την αντιμετώπιση, με τον τρόπο αυτό, των νέων συνθηκών. Το ζήτημα της ισότητας των ευκαιριών καθώς και το ζήτημα της ομαλής εκπαιδευτικής και κοινωνικής ένταξης των μαθητών με διαφορετικό εθνοπολιτισμικά υπόβαθρο αποτελεί βασικό στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής της χώρας. Συγχρόνως κρίνεται αναγκαία η θέσπιση ενός επίσημου οργάνου του οποίου αποστολή θα συνίσταται στη διεξαγωγή ερευνών κυρίως για την



ελληνική παιδεία στο εξωτερικό και στη διεξαγωγή διαπολιτισμικών προγραμμάτων. Έτσι ιδρύεται το Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Ι.Π.Ο.Δ.Ε.) με βασικό σκοπό τη μελέτη και έρευνα των εκπαιδευτικών θεμάτων που αφορούν την ελληνική παιδεία στο εξωτερικό, καθώς και την ευθύνη και το συντονισμό των προσπαθειών για την έγκυρη και έγκαιρη εκτέλεση των διαπολιτισμικών προγραμμάτων». Ιδιαίτερα σημαντική είναι η προσπάθεια που καταβάλει το Υπουργείο Παιδείας να συντονίσει ερευνητικά προγράμματα στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής του για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Από το 1995, προκειμένου να ανταποκριθεί στην πρόκληση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, το Υπουργείο Παιδείας ξεκίνησε την υλοποίηση των τεσσάρων μεγάλων έργων, στο πλαίσιο του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ, Ενέργεια 1.1.Ζ. Πρόκειται για τα εξής έργα: α. Πρόγραμμα για τη Σχολική και Κοινωνική Ένταξη Παλινοστούτων και Αλλοδαπών Μαθητών: Φιλοσοφικό - Παιδαγωγικό - Ψυχολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Αθηνών. β. Πρόγραμμα για την αναβάθμιση της εκπαίδευσης της μουσουλμανικής μειονότητας: Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Ηλικίας - Πανεπιστήμιο Αθηνών. γ. Πρόγραμμα Παιδείας Ομογενών: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης - Πανεπιστήμιο Κρήτης. δ. Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Τσιγγανοπαίδων: Φιλοσοφικό - Παιδαγωγικό - Ψυχολογικό Τμήμα Φιλοσοφικής Σχολής - Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Τα παραπάνω έργα βασίζονται σε τρεις βασικούς κοινούς κατευθυντήριους άξονες που συνίστανται στη διαμόρφωση κατάλληλων προγραμμάτων σπουδών, στην παραγωγή εποπτικού και διδακτικού υλικού και στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Αξιοσημείωτη και σοβαρή προσπάθεια σχεδιασμού και εφαρμογής της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποτελεί η εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δ. Θράκης. Τα αναλυτικά προγράμματα που εφαρμόζονται στα λεγόμενα «μειονοτικά σχολεία» μπορούν να χαρακτηριστούν ως τα πλέον δημοκρατικά και στο περιεχόμενο τους διακρίνονται αρκετές από τις βασικές αρχές της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 2009 : 84 ; Μάρκου, 1995: 165-166 ; Παλαιολόγου & Ευαγγέλου, 2003: 143-147 ; Τζωρτζοπούλου & Κοτζαμάνη, 2008: 30).

Στη χώρα μας, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση βρίσκεται στην αρχή της ανάπτυξης της, τόσο στο επίπεδο του πολιτικού σχεδιασμού όσο και στο επίπεδο της πολιτικής εφαρμογής. Τα ισχύοντα διδακτικά εγχειρίδια χρειάζεται να αναθεωρηθούν σε μια διαπολιτισμική κατεύθυνση. Οι τάξεις υποδοχής και τα φροντιστηριακά τμήματα χρειάζονται αρκετές βελτιώσεις στην υποδομή τους προκειμένου η διαπολιτισμική παιδαγωγική να ενδυναμωθεί. Εξίσου σημαντική κρίνεται και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε ζητήματα διαχείρισης της διαφορετικότητας. Παρά τα σημαντικά βήματα που έχουν γίνει στο τομέα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης οι αλλοδαποί μαθητές δεν φαίνεται να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες με εκείνες των γηγενών μαθητών. Τα παιδιά των μεταναστών εισέρχονται στο εκπαιδευτικό σύστημα με διαφορετικές και άνισες συνθήκες πρόσβασης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η απουσία της ισότητας ευκαιριών διαπιστώνεται στα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής διαδικασίας και συγκεκριμένα στη δυνατότητα ολοκλήρωσης όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης. Το ποσοστό διαρροής για τους μετανάστες μαθητές είναι



ιδιαίτερα υψηλό κατά τη μετακίνηση τους από το τη μια εκπαιδευτική βαθμίδα στην άλλη και δεν υπάρχει ισότητα ευκαιριών στα μακροχρόνια αποτελέσματα της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα στις ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής εξέλιξης. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση προκειμένου να εφαρμοστεί στην πράξη προϋποθέτει θεσμικές αλλαγές και αλλαγές στον τρόπο σκέψης και αντίληψης του ελληνικού διαπολιτισμικού τοπίου. Η δημιουργία ενός σχολείου για όλα τα παιδιά απαιτεί την ύπαρξη και εφαρμογή ενός προγράμματος ισότητας ευκαιριών για όλους τους μαθητές και την ανάπτυξη ενός δικτύου συνεργασίας όλων των αρμόδιων φορέων ώστε η διαπολιτισμική εκπαίδευση να μην αποτελεί απλά ένα μύθο, αλλά μια πραγματικότητα (Παλαιολόγου & Ευαγγέλου, 2003: 147-151).

## Συμπεράσματα

Η ελληνική κοινωνία, αν και ποτέ δεν υπήρξε μονοπολιτισμική αφού πάντα ζούσαν και συνυπήρχαν στον ελληνικό χώρο πληθυσμιακές ομάδες που είχαν διαφορετικές παραδόσεις, θρησκευτικές πεποιθήσεις και αξίες, επηρεάστηκε (και επηρεάζεται) από τις διάφορες κοινωνικό-οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες και μεταβλήθηκε σε πολυπολιτισμική λόγω των αναγκών της σε παραγωγή και οικονομία. Η Ελλάδα πλέον συγκροτείται από ομάδες με ιδιαίτερα εθνοτικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η ελληνική εθνική ταυτότητα μέσα στη διαχρονία επηρεάστηκε και πέρασε από διάφορα στάδια. Ένα σημαντικό στοιχείο που προσδιόρισε και μορφοποίησε τη νέα ελληνική πραγματικότητα είναι η μαζική εισροή μεταναστών η οποία αποτέλεσε μια πρωτόγνωρη κατάσταση καθώς η ελληνική κοινωνία δεν ήταν προϊδεασμένη να φιλοξενήσει και να ενσωματώσει ομαλά τις παραπάνω ομάδες. Σήμερα στο ελληνικό τοπίο υπάρχουν μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς οι οποίοι διαμένουν νόμιμα στη χώρα μας, ενώ ένας σημαντικός αριθμός εξ αυτών έχει πλέον την ελληνική υπηκοότητα. (Κιούση, 2007: 12 ; Μαμούχα, 2007: 10-12 ; Πανταζής, 2005: 66 ; Κοκοσολάκης, 2004β: 54).

Η Ελλάδα είναι πλέον μια διαπολιτισμική χώρα στην οποία η υιοθέτηση και η συμφιλίωση με την διαπολιτισμικότητα αποτελεί βασικό ζήτημα διάπλασης του μαθητικού δυναμικού. Η παρουσία των αλλοδαπών μαθητών στο ελληνικό σχολείο αξιώνει την επιβεβλημένη επαναξιολόγηση του μεθοδολογικού του μοντέλου. Η απάντηση στο νέο διαπολιτισμικό σκηνικό καθιστά αναγκαία την προσπάθεια για μεθοδολογική και διδακτική ανανέωση του σχολείου. Στην σημερινή εποχή που ο κόσμος εξακολουθεί να δοκιμάζεται από αντιπαραγωγικές εθνοκεντρικές ιδέες και θρησκευτικές προσηλώσεις που επιφέρουν διαμάχες και κατακερματισμό ισχυρών άλλοτε χωρών, η επιστροφή στις πανανθρώπινες αξίες του πολιτισμού μας αποτελεί το εχέγγυο και τη μοναδική οδό για ειρηνική συνύπαρξη των λαών. Στην προσπάθεια αυτή η διαπολιτισμική εκπαίδευση αποτελεί ένα αξιόπιστο εργαλείο συνύφανσης της διαφορετικότητας το οποίο συμβάλει αναμφίβολα στη συγκρότηση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης των λαών. Είναι προς όφελος όλων να κατανοήσουμε ότι ο πολιτισμός των «άλλων» δεν αποτελεί το νεκρό φλοιό της αναμέτρησης

ανάμεσα σε εθνοτικές και φυλετικές ομάδες αλλά το επίδικο περιεχόμενο και την ίδια τη μήτρα αυτής της αντιπαράθεσης (Κάτσικας & Πολίτου, 1999: 29 ; Νικολάου, 2011: 297-298).

### Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αβδελά, Ε. (1997α). *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι»*. Στο Α. Φραγκουδάκη, Α., Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;»: *εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*: 27-45. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (1997β). *Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο*. Στο Α. Φραγκουδάκη, Α., Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;»: *εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*: 49-71. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γαβρόγλου, Σ.Π. (2003). *Μετανάστευση και ακροδεξιά αντίδραση στην Ευρώπη: συγκριτική επισκόπηση*. Στο Χάρης Ναξάκης, Μιχάλης Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες & Μετανάστευση: οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*: 71-114. Αθήνα: Πατάκης.
- Γεωργογιάννης, Π. (1999β). *Μεταναστευτικά κινήματα από την Ελλάδα στο εξωτερικό :αίτια και εξέλιξη τους*. Στο Παντελής Γεωργογιάννης, *Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*: 19-35. Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργογιάννης, Π. (2008). *Διαπολιτισμική κοινωνική ψυχολογία και έρευνα: βηματισμοί για μια αλλαγή στην εκπαίδευση*. Πάτρα. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Γιώτη, Λ. (2003). «Εκπαιδευτικοί και ευρωπαϊκή ενοποίηση: σχέση εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας». *Επιστημονικό Βήμα*, 2: 95-107.
- Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Ζάχος, Δ.Θ., Χατζής, Τ. (2005). «Διαπολιτισμική εκπαίδευση και νέα περιβάλλοντα μάθησης», *Επιστημονικό Βήμα*, 4: 102-108.
- Κανακίδου, Ε., Παπαγιάννη, Β. (2009). *Διαπολιτισμική αγωγή*. 6<sup>η</sup> έκδ. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κασιμάτη, Κ. (2003α). *Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών*. Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*: 23-44. Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (2003β). *Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία- Απασχολήσεις και Διαφορετικότητες*. Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*: 157-192. Αθήνα: Gutenberg.

- Κασιμάτη, Κ. (2004). *Η Ταυτότητα των Μεταναστών, Παράγοντας Ξενοφοβίας και Ρατσισμού - Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*. Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: συγκλίσεις και αποκλίσεις*: 159-197. Αθήνα: Gutenberg.
- Κασιμάτη, Κ. (2009). «Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στην Ελλάδα». *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4 (1): 7-25.
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. (2003). «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112: 9-38.
- Κατσικάς, Χ., Πολίτου, Ε. (1999). *Τσιγγάνοι, μειονοτικοί, παλινοστούντες και αλλοδαποί στην ελληνική εκπαίδευση: εκτός «τάξης» το «διαφορετικό»*. Αθήνα : Gutenberg.
- Κιούση, Β. (2007). «Πολυπολιτισμικότητα και Πολιτισμός». *Ευρωπαϊκή Έκφραση*, 66: 12-44.
- Κοκοσολάκης, Ν. (2004α). *Εθνική ταυτότητα και Ευρώπη. Στάσεις και διαθέσεις των Ελλήνων πολιτών*. Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: συγκλίσεις και αποκλίσεις*: 57-95. Αθήνα: Gutenberg.
- Κοκοσολάκης, Ν. (2004β). *Ελληνική ταυτότητα και Ευρώπη: μια ιδιόμορφη ιστορική σχέση*. Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: συγκλίσεις και αποκλίσεις*: 21-56. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόντης, Α. (2001). *Οικονομική ενσωμάτωση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής*. Στο Γ. Αμίτσης, Γ. Λαζαρίδη (επιμ.), *Νομικές και Κοινωνικοπολιτικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης στην Ελλάδα*: 177-220. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόντης, κ.ά. (2005). *Ευρωπαϊκή και ελληνική πολιτική ασύλου: κέντρα υποδοχής προσφύγων και αιτούντες άσυλο με απορριφθείσα αίτηση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουμπουρλής, Γ. (2005). «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του Ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς». *Δοκιμές*, 13-14: 137-191.
- Μαμούχα, Σ. (2007). «Ο διαπολιτισμικός διάλογος στην ελληνική πραγματικότητα». *Ευρωπαϊκή Έκφραση*, 66: 8-12.
- Μάρκου, Γ.Π. (1995). *Η εκπαίδευση σε μια πολυπολιτισμική Ελλάδα*. Στο Ανδρέας Μ. Καζαμίας, Μιχάλης Κασσωτάκης, *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης εκσυγχρονισμού*: 150-173 Αθήνα: Σείριος.
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Γ. (2006). «Διαπολιτισμική επικοινωνία στη σχολική τάξη». *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης*, 19: 73-88.

- Νικολάου, Γ. (2011). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο: από την «ομοιογένεια» στην πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Πεδίο.
- Παλαιολόγου, Ν., Ευαγγέλου, Οδ., (2003). *Διαπολιτισμική παιδαγωγική: εκπαιδευτικές, διδακτικές & ψυχολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ατραπός.
- Πανταζής, Β. (2005). «Ανθρώπινα δικαιώματα, πολυπολιτισμική κοινωνία και εκπαίδευση». *Μέντορας*, 8: 65-78.
- Παπαγεωργίου, Β. (2011). *Από την Αλβανία στην Ελλάδα, τόπος και ταυτότητα, διαπολιτισμικότητα και ενσωμάτωση: μια ανθρωπολογική προσέγγιση της μεταναστευτικής εμπειρίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2011). *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις*. Στο Αντώνης Μωυσίδης, Δέσποινα Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*: 19-49. Αθήνα: Κριτική.
- Πέτρου, Μ. (2008). «Μετανάστες και γυναικεία εργασία σε μια αγροτική κοινότητα. Έμφυλος επαναπροσδιορισμός του εργασιακού χώρου και αναπαραστάσεις του φύλλου». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 125Α: 41-68.
- Σβορώνος, Ν.Γ. (2004). *Το ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*. Αθήνα: Πόλις.
- Σταμέλος, Γ., Καρανάτσης, Κ. (2005). «Εθνικές συνιστώσες & εκπαίδευση: σχηματική απόδοση ιστορικής επισκόπησης». *Αρέθας: επιστημονική επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης της Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών*, 3: 321-332. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών. Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Τζωρτζοπούλου, Μ., Κοτζαμάνη, Α. (2008). *Η εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών: διερεύνηση των προβλημάτων και της προοπτικής επίλυσης τους: κείμενα Εργασίας 2008/19*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Τριανταφυλλίδου, Ά. (2010). *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: εμπειρικό πλαίσιο και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Στο Άννα Τριανταφυλλίδου, Θάνος Μαρούκης (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21<sup>ου</sup> αιώνα*: 13-55. Αθήνα: Κριτική.
- Τσαούσης, Δ.Γ. (1983). *Ελληνισμός και Ελληνικότητα: το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας*. Στο Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*: 15-25. Αθήνα: Εστία.
- Τσαούσης, Δ.Γ. (2004). *Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Η Εκπαιδευτική Διάσταση των Συγκλίσεων και Αποκλίσεων: η περίπτωση του κοινοτικού προγράμματος Erasmus*.

Στο Κούλα Κασιμάτη (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: συγκλίσεις και αποκλίσεις*: 199-260. Αθήνα: Gutenberg.

Τσαούσης, Δ.Γ. (2006). *Η κοινωνία του ανθρώπου: εισαγωγή στην κοινωνιολογία*. Αθήνα: Gutenberg.

Τσιμπιρίδου, Φ. (2004). *Μετανάστες και Πολιτισμός. Σκέψεις για την εννοιολόγηση και χρήση των αναλυτικών εργαλείων στο ζήτημα της «μετανάστευσης»*. Στο Μίλτος Παύλου, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*: 141-173. Αθήνα: Κριτική.

Χλέτσος, Μ. (2003). *Η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης*. Στο Χάρης Ναξάκης, Μιχάλης Χλέτσος (επιμ.), *Μετανάστες & Μετανάστευση: οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*: 17-42. Αθήνα: Πατάκης.